

ANKARA

İslam Ansiklopedisi
ÜNİVERSİTESİ

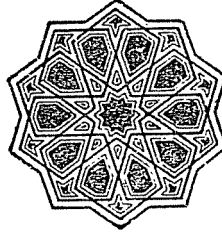
17 EYLÜL 1954

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

35

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIX

İKBÂL'İN FELSEFESİNDE İNSAN

Prof. Dr. Mehmet S. AYDIN

Muhammed İkbâl'in temelde Kur'âna ve klasik islâmî kaynaklara dayanan, fakat aynı zamanda çağdaş felsefe ve bilimin ışığında geliştirilen Benlik Felsefesi, günümüz İslâm tefekküründe büyük bir merhale olarak kabul edilmektedir. İkbâl'e göre benlik (*ene* veya *hodi*), sezginin bize bildirdiği temel realitedir. Bu realite, her türlü faaliyetin merkezi durumundadır. Her insan, müstakil bir hüviyete sahip hür bir ben'dir. Dünya da bir "ben"dir. Allah ise Mutlak Ben'dir. Varlık mertebeleri arasındaki yeri ne kadar aşağı seviyede bulunursa bulunsun, her atom bir bendir. Öyle ise, şeyleri, olgu ve olayları anlayabilmek için ben'den, benlik kavramından yola çıkmak gerekir.

İkbâl, "ben" kelimesine karşılık olarak Farsça yazılarında *hodi*, İngilizce yazılarında ise, *self* veya *ego* kelimelerini kullanır. *Hodi* kelimesinin bir takım yanlış anlamalara sebep olabileceğini İkbâl tahmin etmektedir. "Bu kelime istenerek seçilmiş değildir" diyen Şair-Filozofumuz şöyle devam eder: Kelimenin edebî açıdan birçok zayıf yanı bulunmaktadır. Ahlâkî açıdan ise, Farsça ve Urduçada genellikle menfi anlamda kullanılmıştır. Bildiğim kadarıyla bu iki dilde *hodi* kelimesinin çağrışımlarını ortadan kaldıran eş anlamlı bir kelime de yoktur. Ben, diyor İkbâl, sözkonusu kelimeyle insanın kendi varlığını tanımasını, kendine güvenmesini ve dayanmasını, kendi kendisine saygı duymasını, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasını; bütün bunların insan için, hayat için son derece önemli olduğunu anlatmak istiyorum. Benim kullandığım anlamda *hodi* kelimesiyle tezahürü bencillik, gurur, öfke, v.s. olan enâniyet duygusunun hiçbir ilgisi yoktur¹.

Aslında İkbâl'in *hodi* veya *ego* dediği, İslâm filozoflarının "nefs" dediği varlıktır. Sözgelisi, Fârâbî ve İbn Sinâ gibi tanınmış filozoflarımız, "nefs" in mahiyetinden, mutluluğundan, ölümsüzlüğünden söz ederler. Onlar, "ruh" kelimesini pek kullanmazlar. Bilindiği gibi, "nefs", Kur'

¹ İqbâl, *Thoughts and Reflections of Iqbal*, Lahore 1973, s. 243-4.

ânda çok kere “kişi” anlamında kullanılmıştır. Kudsi Hadis olarak rivâyet edilen ve tasavvufî yazılarda çok önemli bir yer tutan meşhur bir söz vardır: “Nefsini bilen Rabbini bilir”. Bu, İktbal’in felsefenin çıkış noktasına tam anlamıyla uyan bir görüştür. Sudur nazariyesini savunan İslâm filozofları genellikle kozmolojik meselelerden başlayarak insan probleminde gelmekteydiler. İktbal ise, insandan, insanî tecrübeden yola çıkarak metafizik problemleri çözmeğe çalışmaktadır.

İnsan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. Bağımsız benler olarak her birimiz, düşünen, inanan, acı çeken, ümit ve gâyeleri olan, alternatifleri değerlendiren bir varlığız. Başka bir deyişle, biz bir takım zihin veya ruh halleri içinde bulunan varlıklarız. “Ben tecrübesi”, hâlden hâle geçen ve durup dinlenme bilmeden değişen, sürekli bir oluşum içinde akıp giden bir tecrübendir. İşte ben veya benlik, zihin halleri (*mental states*) diye adlandırdığımız olayların bir birliği olarak kendisini ortaya koyar. Zihin halleri veya şuur muhtevaları, birbirinden ayrı ve kopmuş vaziyette bulunmazlar. Onlardan biri ötekine nüfuz eder, biri ötekini açıklar. Zihin bütünlüğü, fiziki bütünlükten oldukça farklıdır. Sözgelisi, ben, “inançlarımdan biri ötekinin sağında veya solundadır” diyemem. Bedenimiz mekâna bağlıdır, fakat zihin halleri böyle bir bağımlılıktan uzaktır. İşte benliğin göze çarpan ilk özelliği, sözkonusu birlik ve bütünlüktür².

Ben’in ikinci önemli özelliği ise onun sonlu olmakla beraber bağımsız bir merkeze sahip olmasıdır. Benler arasında çok sıkı bir münasebet örgüsü vardır. Ne var ki, hiçbir ben, bir başka ben’in tecrübesini yaşayamaz³. Benlerarası ilişkilerin kurulabilmesi, “ilişki”den sözedilebilmesi için ferdiyet ve bağımsızlık fikrinin kabul edilmesi şarttır. Bu, benlerin birbirine kapalı oldukları anlamına gelmez. Leibniz’in kapalı monadlar sistemi, İktbal’in felsefesine yabancıdır. “Ben-im” diyebilmek, bir yandan “ben” ile “ben-olmayan” arasındaki ayırma, bir yandan da her ikisi arasında kurulan ilişkiye bağlıdır⁴.

İktbal, kendine has şartları içinde bir bütünlük arzeden zihin halleri sisteminin, yani ben’in mahiyetini incelerken bu konuda daha önce ileri sürülmüş görüşleri de kısaca gözden geçirir. Burada onun ilk ele aldığı görüş, içinde Gazâlî’nin de yer aldığı “ilâhiyatçıların görüşü”dür⁵. Bu

2 Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore, 1958, s. 98-9.
(Bundan sonra bu eser, kısaca R harfi ile gösterilecektir.)

3 R, s. 99.

4 R, s. 105.

5 R, s. 100.

görüŖe göre, ben, veya bu anlamda kullanılmak Ŗartıyla “nefs”, basit, bölünmez, rûhânî bir cevherdir. Bu ruh-cevheri (*soul-substance*), zihin hallerinin oluŖturduđu gruptan farklı olarak zamanın geçiŖinden aslâ etkilenmez. Ruh hayatımızın bir birlik ve bütünlük oluŖturması, zihin hallerimizin, kendilerinden bağımsız olarak varolan bu basit cevhere bağılı olmasından ileri gelir.

İkbal'in kanaatine göre, sözkonusu görüş, meselenin psikolojik yanından çok metafizik yanıyla ilgilidir. Zihin halleri birliğinden ayrı ve onların üstünde bir ruh-cevheri kabul etmenin, beraberinde getirdiği birçok güçlükler vardır. Her Ŗeyden önce, bir varlığın basit ve bölünmez olması, o varlığın ölümsüz olduğunun bir teminatı değildir. Oysa İslâm filozoflarının çoğu, basitlik ve bölünmezliği, ölümsüzlüğün temel Ŗartı olarak görmüŖtür. Kant'ın da iŖaret ettiği gibi, bölünmez bir cevher, tıpkı çok yoğun bir keyfiyet gibi, yavaş yavaş yokluğa karıŖabilir, yahut birden bire yok olabilir. İkinci olarak, statik bir cevher anlayıŖı, psikolojik açıdan da peğ tatmin edici görünmemektedir. Acaba meŖ'ur tecrübemizin hallerini ruh-cevherinin sıfatları olarak mı göreceğiz? Bu soruya ‘evet’ demek, diyor İkbal, kolay değildir. Bir cismin ağırlığını onun bir niteliği olarak görürüz. Fakat ruh sözkonusu olduğu zaman farklı bir durum ortaya çıkar. Gözlemlerimiz gösteriyor ki tecrübe, kendine has özellikleri olan bir takım zihin halleri, bağı kurma, hatırlama v.s. fiilleridir. Ŗimdi bu fiillerin kendilerine özgü varlıkları vardır. Tecrübelerimizi sıfatlar olarak mutâlaa etsek bile, onların ruh-cevherinde nasıl yer aldıklarını bulup ortaya çıkarmak kolay değildir. Öyle görünüyor ki, ruh-cevheri kavramından yola çıkarak tanımlanan insan benliği, Ŗuurlu tecrübemizi açıklamak için kuvvetli ipuçları vermiyor. Oysa benlik fikrine gitmek için bu tecrübeyi tahlil ederek yola çıkmak zorundayız⁶.

İkbal daha sonra William James'in Ŗuur anlayıŖına kısaca temas eder. Bilindiği gibi, James, Ŗuur hâlini bir “düşünce ırmağı” (*stream of consciousness*) na benzetiyordu. Çağımızın bu ünlü psikoloğu tecrübeye faaliyet gösteren bir prensibin varlığına iŖaret eder. Sözkonusu prensibin üzerinde âdeta bir takım çengeller vardır. Bu çengeller zihin hayatının akıŖında birbirine takılarak bir zincir oluŖturur. Bu görüşe göre benlik, Ŗahsî hayatın hissedilmesi olup o haliyle düşünce sisteminin bir kısmını meydana getirir.

James'in görüşü İkbal'e “modern ve dikkat çekici” gelir. Fakat yine de nazariyenin Ŗuur hayatımızı tam olarak açıklayacak güçte olmadı-

ğına dikkat çeker. Şuur hali, birbirine raporlar sunan şuur parçalarından ibaret olmayıp her türlü zihin hayatının ön- şartı olan bölünme kabul etmez bir haldir. İkbâl'e göre, James'in görüşü ben'in hayatında nisbî bir sürekliliğin bulunduğu gerçeğini görmezlikten geliyor⁷.

İkbâl, ben'in tecrübe adını verdiğimiz birbirine nüfuz ve tesir eden çokluğun üstünde ve ötesinde olduğunu öne süren görüşe katılmaz. Ben'in faaliyet halindeki seyri iç tecrübeyi oluşturur. Biz, benliği anlama, düşünme ve isteme fiillerinde idrak etmekteyiz. Benliğin hayatı, kendisinin çevreyi, çevrenin de kendisini istilâ etmesinden doğan bir gerginlik içinde geçer. Benlik, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizâma konan yön verici bir enerjidir. Nitekim Kur'anda şöyle buyrulur: "De ki, 'ruh Rabbimin emrindedir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir'" (İsrâ, 85) Burada ben'in yön verici özelliğine işaret edilmektedir. İkbâl, bu âyeti yorumlarken Kur'anda geçen *halk* ve *emr* kelimelerinin anlamlarının farklılığına işaret eder. Her ikisi de Yaratıcı Kudret'in âlemlerle olan münasebetini dile getirir. Halk, yaratmadır, ortaya çıkarmadır. Emr ise yön vermedir. Kur'an, "halk'ın da emr'in de Allah'a mahsus olduğunu" (A'râf, 54) buyurur. Yaratıcı Kudret'in emr'inden olan ruhun aslı mahiyeti, yön verici olmasıdır. Böyle bir özelliğe sahip olması onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar⁸. Yüce Allah, şöyle buyurur: "De ki, herkes yaratılışına - kendi aslı tabiatına- göre davranır. Rabbimiz kimin daha çok hidâyet üzere olduğunu en iyi bilir". (İsrâ, 84) Âyette geçen "ya'melu" (davranır) kelimesine dikkat çeken İkbâl, hakiki şahsiyetimizin bir "şey" değil, bir "fiil" olduğunu söyler. Ben'in tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir gâye tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir. Onun bütün realitesi, yön verici davranışında saklıdır. Bu durumda benim kişiliğimi, verdiğim hükümlerde, irâdeli davranışlarımda, gâye ve ümitlerimde aramak, anlamak ve takdir etmek zorundasınız⁹.

İkbâl'in benlik hakkında öne sürdüğü bu görüşlerin hemen hepsi, *İslâm'da Dîni Tefekkürün Yeniden Kuruluşu* adlı eserinin IV. bölümünde yer almaktadır. Aynı veya benzeri görüşler, çeşitli şiirlerinde de dile getirilmiştir. Özellikle Benliğin Sırları (*Esrâr-ı Hodî*) adlı şiir kitabında, Benlik Felsefesi'nin güçlü bir ifâdeye kavuştuğunu görmekteyiz, Benlik ve kişilik kavramlarının tahliline dayanarak felsefe yapmaya koyulmak, felsefe tarihinde yeni görülen bir faaliyet değildir. Fakat bunun daha çok

7 R, s. 102.

8 R, s. 103.

9 R, s. 103

yirminci yüzyılın ilk yarısında gündemde baş sırayı aldığını görmekteyiz. Bu dönemde bir yandan İngiliz Felsefesi mantık ve dile dayalı tahlillere ağırlık verirken, bir yandan da Kıta Avrupasında ve Amerika'da insanla ilgili problemlerin ağırlık kazandığına şahit olmaktayız. İktbal, Batıyı çok yakından tanıyan bir kişi olarak bütün bu felsefi çabaların farkındadır. Onların bir kısmından etkilenmiş olması da gâyet tabiidir. Sözcüğü o, J. Ward, E. Hocking, A.N. Whitehead gibi ünlü düşünürlerin eserlerini tetkik etmiş, zaman zaman bunlardan iktibaslar yapmıştır. Ben, İktbal'in bazı görüşleriyle Whitehead'in bazı görüşleri arasında önemli yakınlıklar görmekteyim. Meselâ, her iki filozofun din-felsefe ilişkisine dair temel görüşleri aynıdır. Her ikisi de tecrübe kavramından yola çıkmakta ve böylece gerçekçi bir anlayışı savunmaktadırlar. Her ikisi de çoğulcu (*pluralist*)dur. Yine iki düşünür de insan varlığını, dahil olduğu organik bütünlük içinde ele almakta, düşünce ile sâdece olgunun değil, aynı zamanda duygunun, ümidin, gâye ve idealin bir birlik oluşturduğu görüşünü savunmaktadır. Gerek İktbal, gerek Whitehead, modern fiziğin bize öğrettiği olay (*event*) kavramına önem verir. Oluşum sürecini dikkate alan bir felsefe anlayışı, zamanı, değişme fikrini esas almadan edemez. Whitehead'in benlik kavramına ilişkin şu kısa açıklaması, işaret ettiğimiz görüş yakınlığını ortaya koymak için yeterli olacaktır:

“Ben kendimi esas itibariyle duyguların, hazların, ümitlerin, korkuların, pişmanlıkların, alternatiflerin değerlendirilmesi ve kararların –ki bunların hepsi kendi tabiatımda faal olan çevreye yönelik sübjektif tepkilerdir– bir bütünlüğü olarak görmekteyim. Benim bütünlüğüm – Descartes'in ‘ben-im’i-mevcut malzemeyi tutarlı bir duyma tarzına dönüştüren bendeki oluşum sürecidir.” (*Modes of Thought*, N.Y., 1938, s. 228).

Aslında İktbal ile Whitehead arasındaki yakınlık burada ele alamıyacağımız kadar geniş bir konu olup bunu ayrı bir yazımızda ele almayı düşünmekteyiz. Şimdi İktbal'in şiirlerini de dikkate alarak onun felsefesindeki insan telâkkisine biraz daha yakından bakalım.

İktbal'e göre, bir kültürün başka bir kültürden ne ölçüde ayrıldığı anlamak için sözkonusu kültürlerin insan kavramına bakmak yeterlidir. Sözcüğü, İslâm kültürü nasıl bir kültürdür? Onu Yahudiliğin, Hıristiyanlığın veya Zerdüştülüğün hâkim olduğu kültür bölgelerinden ayıran belli başlı husûsiyetler nelerdir? İktbal, “Ahlâkî ve Siyasî bir İdeal Ola-

rak İslâm"¹⁰ başlıklı bir yazısında bu sorulara cevap bulmaya çalışır. Ona göre Buddizm, dünyada yaşanan acının temel gerçek olduğunu benimseyerek yola çıkar. Gâye, insanı bu acıdan kurtarmaktır. Niçin başka bir varlık acı çekmiyor da -ya da insan kadar çekmiyor da- insan çekiyor? Çünkü insanın bir benliği, bir ferdiyeti vardır da ondan. O, geçmişini hatırlayan, şimdiyi düşünen, geleceğe dair plan ve projeleri olan bir varlıktır. İnsanın kendi kaderi karşısında eli kolu bağlıdır. Buddizme göre, diyor İktbal, bu acıdan kurtulmanın, sıkıntılardan uzaklaşmanın tek yolu, ferdiyeti yıkmak ve benlikten vazgeçmektir. Bu nasıl mümkün olacaktır? Faaliyetten vazgeçmek, hayat karşısında iyimser, olumlu ve yapıcı bir tutum takınmamakla.

İktbal'e göre, Hıristiyanlık da bazı bakımlardan yukarıdaki anlayışı benimsemiş görünmektedir. O da temel gerçek olarak günahı görmekte, kendi imkân ve yeteneklerimizle günahı kurtulmanın mümkün olmayacağını öne sürmektedir.

İktbal, bütün bu yanlış -veya en azından eksik- anlayışların temelinde doğru olmayan bir ruh-beden telâkkisinin yattığına inanır. Ne Buddizm, ne Hıristiyanlık, hatta ne de çok geniş bir etki alanına sahip olan Yunan felsefesi, sağlıklı bir ruh-beden anlayışına ulaşabilmiştir. Felsefî idealizmin tükenmek bilmez kaynağı Platon, sözgelisi, dünyada olup biten her şeyi (fenomenler dünyasını) gerçek kabul etmez. Bunlar hakkında doğru dürüst bilgi sahibi olacağımıza da inanmaz. Onca asıl olan değişmez idealar dünyasıdır. Beden, ruh için bir hapisanedir. Nihâf noktaya gelindiğinde, insanın tarifinde bedeninin yeri yoktur. Ruh-beden ikiliğini esas alan bu görüş, ne yazık ki, İslâm filozoflarının bir kısmını da etkisi altına almış ve böylece çok sakat anlayışların doğmasına sebep olmuştur. Bu görüşü şiddetle eleştiren İktbal, bir şürinde şöyle der:

Beden ve ruhtan iki varlıkmış gibi sözetmek yanlıştır;

Onları ayrı düşünmek günahıtır.

Doğru, kâinatın sırrı ruhda gizlidir; fakat beden de ruhun hayatını dile getiren varoluş tarzlarından biridir¹¹.

İktbal'e göre, İslâm bütün bu anlayışların karşısına çıkmakla insanlığa en büyük hizmeti görmüştür. İslâm, birçok idealist felsefe anlayışlarından farklı olarak, bu dünyayı ve orada olup bitenleri gerçeğin bir parçası olarak görür. Bu durumda hiçbir müslüman, Kur'anda *sünnetullah* olarak vasıflandırılan ve ilâhî kudretin işaretleri mesabesinde

10 *Thoughts and Reflections...*, s. 29 vd.

11 İktbal, *Zabûr-i Acem*, Lahore, 1958, s. 216-7.

olan hadiseleri hayal ürünü sayamaz. Dünya gerçek olduğu kadar beden de gerçektir. Kur'an kötülüğün varlığını da görmezlikten gelmez. İnsan hayatında görülen günah, acı çekme, endişe korku v.s. yaşanan tecrübenin ayrılmaz parçası durumundadır. Yüce Allah'ın Kur'anda bunlardan sık sık sözetmesi bunun en açık delilidir. Ne var ki, Kur'an kötülüğün her çeşidi ile mücâdele etmek için benliği yıkmayı, ondan kurtulmaya çalışmayı değil, tam tersine onu olabildiğince güçlendirmeyi emreder. Allah'ın yeryüzündeki "halifesi" olan ve kendisine "emânet" verilmiş bulunan insanın, günah ve kötülük karşısında eli kolu bağlı kalamaz. Onun faaliyeti birçok şeyi değiştirecek güçtedir. Allah'ın *hâlik* sıfatı daha çok insanın faaliyetleri kanalıyla tecelli etmektedir. İkbal bir konferansında şöyle der: "Kendisinde benliğin nisbî bir mü-kemmeliyete eriştiği insan, ilâhî yaratıcı kudretin kalbinde gerçek bir yer tutar. O, çevresinde bulunan öteki varlıklardan daha fazla bir hakikat derecesine sahiptir. Bütün yaratılmışlar arasında Hâlik'in yaratıcı hayatına şuurlu bir şekilde iştirak etmeye muktedir olan yegâne varlık insandır"¹².

İkbal, Kur'anda geçen insanla ilgili bazı ayetlere dayanarak İslâmın insan anlayışını şöylece özetler. İnsan, Allah tarafından seçilmiş ve öylece yaratılmış bir varlıktır. Yine insan, bütün eksikliklerine rağmen, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Üçüncü olarak, o Kur'anın "emânet" diye adlandırdığı "hür şahsiyete" sahip bir varlıktır. (Bkz. Kur'an, 20/114, 2/28, 6/165, 33/72)¹³ Yine Kur'ana göre, ben'in zaman içinde bir başlangıcı vardır. Ölümünden sonra onun bir daha bu dünyaya gelmesi mümkün değildir. O, sonludur, fakat sonlu olmak aslâ bir talihsizlik değildir¹⁴.

İnsanı "yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlık" (*co-creator*) olarak görme ve tanımlama, İkbal'in felsefesinde çok önemli bir yer tutar. O, *Peyâm-ı Meşruk* adlı şiir kitabında insanı Allah karşısında şöyle konuşturur:

Sen geceyi yarattın, bense çırağ yarattım,
Yarattığım topraktan bense kadeh yarattım.
Issız çöller, kuş uçmaz dağlar, vadiler yarattın,
Bense hiyabanlar; gülle süslenmiş bağlar ve bahçeler yarattım.

12 R, s. 72.

13 R, s. 95 vd.

14 R, 116-7.

Bana iyi bak, ben taştan ayna yapan varlığım,
Bana iyi bak, ben zehirden bal yapan varlığım¹⁵.

İnsan, mülk âleminden melekût âlemine uzanan bir varlıktır. O, bir yandan akıyla yer yüzünde hâkimiyet kurarken, bir yandan da aşk sayesinde zaman ve mekânın ötesine kol salarak ilâhî huzura ulaşmak ister. İkbâl'in şaheseri durumunda olan *Câvidnâme*'de şu mısralar yer almaktadır:

İnsan akli dünyaya bir gece baskını yapıyor,
Onun aşkı imkânsızlığa taarruz ediyor.
O, bir iğne ucunun ipliğe girmesi gibi göğün vücuduna girer¹⁶.
O, kaba bir bezi altın sırmalı kumaş yapar¹⁷.

İnsanın varlık sahnesine çıkmasıyla âlem, akıl, aşk ve hür irâde sahibi bir varlığa kavuşmuş oldu. Bu varlık iyi yolda yürüme hürriyetine sahip olduğu gibi, günah işleme hürriyetine de sahiptir. İnsanın fiilleri bir dış kuvvet tarafından kesinkes belirlenmiş değildir. Onun fiilleri önceden tam olarak bilinemez¹⁸. İkbâl'in bu sözleri, bizi çok eski ve bir o kadar da zor bir felsefî problemle karşı karşıya getirmektedir. Eğer insan böyle bir hürriyete sahipse, Allah'ın her şeye nüfuz eden mutlak kudretini nasıl açıklayacağız? İkbâl, bu soruyu Allah'ın ilim ve kudret sıfatlarını açıklarken cevaplandırmaya çalışır. Ona göre, "kendiliğinden ve dolayısıyla önceden tahmin edilmesi mümkün olmayan bir tarzda hareket etme kudretine sahip ben'lerin ortaya çıkması, şüphe yok ki, bir anlamda, her şeye şâmil Mutlak Ben'in hürriyetine bir sınır koymak demektir. Ne var ki, bu sınır dışardan zorla konmuş değildir. O, Allah'ın kendi yaratıcı hürriyetinden doğmuştur. Şöyle ki, bu yaratıcı hürriyetle Yüce Allah, kendi hayat, kudret ve hürriyetinden pay alacak sonlu ben'ler seçmiş (ve yaratmıştır).

Bu görüş, İkbâl'in *kader* konusunda da oldukça farklı ve hatta yeni bir açıklama ve yorum getirmesine kapı açar. Ona göre, Allah'ın bilgisini her şeyi yansıtan bir ayna gibi tasavvur edersek, O'nun gelecekte olacak olan bütün olayları önceden bildiğini öne sürmüş oluruz. Böyle bir iddiayı ancak Allah'ın hürriyeti pahasına yapmış oluruz. Hiç şüphe

15 İqbâl, *Şarktan Haber* (Peyâm-ı Meşrik) Çev. A.N. Tarlan, İstanbul, 1963 s. 66.

16 *Câvidnâme*, Çev. A. Schimmel, Ankara, 1958. Beyt, 80.

17 *Şarktan Haber*, s. 42.

18 *R*, s. 79-80.

19 *Aynı yer*.

yok ki, gelecek, Allah'ın yaratıcı hayatının organik bütünlüğü içinde mevcuttur. Ne varki, eğer tarih, önceden bütünüyle belirlenmiş olaylar düzeninin derece derece tezahür eden bir fotoğrafı durumunda olsaydı, tarihî akış içinde yaratmanın ve yeniliğin hiçbir anlamı olmazdı²⁰. Tâ-hâ suresinin "Rabbimiz her şeye yaratılışını (kendine has özelliklerini) veren...dir". anlamındaki 50. âyetine atıfta bulunan İktbal şöyle der: "Bir şeyin kaderi, dışarıdan (o şeye baskı yaparak) faaliyet gösteren önüne geçilmez bir talih değildir. Kader bir şeyin kendi içinde varolan güç, onun yaratılışının derinliklerinde saklı bulunan ve gerçekleştirilebilecek olan imkânlarıdır". Bu imkânlar, hariçten hiçbir zorlanmış hissi duymadan, kendi kendilerini zamanın seyri içinde kuvveden fiile çıkarırlar²¹.

Kader meselesi, İktbal'in ilâhiyatında ve tabiat felsefesinde önemli bir yer işgal eden bir konu olup burada ele alamıyacağımız kadar şumullüdür²². Sadece şu hususu dile getirmekle yetinelim: İktbal'e göre insan, bir takım güç ve imkânlara sahip olarak yaratılmıştır. Onların geliştirilmesi veya geliştirilmemesi için çaba harcamak insanın kendi elindedir.

İktbal, bir yandan felsefî düzeyde temel dinî kavramların bir kısmını yeniden tanımlamaya çalışırken; bir yandan da şiir vasıtasıyla yanlış bir kader ve tevekkül anlayışına saplanmış, sakat bir tasavvuf anlayışıyla kendilerini uyuşukluk ve meskenete itmiş olanları uyarmaya, uyandırmaya çalışmıştır. *Câvidnâme*'de şöyle seslenir:

Daha tez ol, vuruşun daha sert olsun;

Yoksa iki âlemdede bedbaht olursun²³.

Yerinde, saymak, aynı şeyleri tekrar tekrar yapıp durmak, "iki günü bir olan aldanmıştır" sözünü hiçe saymaktır. Bu, âlemin sırrını anlamamak, Yaratıcı Kudret hakkında yanlış düşüncelere saplanmaktır:

20 R, s. 79.

21 R, s. 50.

22 İktbal'in kâinatı bir bütün halinde görmesi, kâinatın geleceğini "verilmiş güç ve imkânların kendi kendilerini gerçekleştirmesi" şeklinde anlaması, Allah'ı geleceğe yön veren, ama şu anda geleceği kesin kes belirlemeyen bir kudret olarak tasavvur etmesi v.s. asrımızın bu ünlü düşünürünü adından daha önce söz ettiğimiz Whitehead'in kişiliğinde büyük bir hız kazanan Süreç Felsefesi'ne (*Process Philosophy*) yaklaştırmaktadır. İktbal'in zaman zaman Whitehead'den iktibaslar yapması da bu yakınlığın başka bir delili olmaktadır. Süreç Metafizikinin ilâhiyata uzanan kolu üzerinde yapmakta olduğumuz ve çok yakın bir gelecekte yayınlamayı düşündüğümüz bir araştırmada burada temas ettiğimiz noktalar üzerinde daha ayrıntılı olarak duracağız.

23 *Câvidnâme*, Beyt, 1454.

,Her an başka bir işde olan' Varlık'ın yarattığı hayat, sürekli bir değişme ve gelişmedir.

Hayatta tekrarlama olmaz, onun fitratı tekrarı bilmez. Onun aslı, Hayy ve Kayyum olandadır²⁴.

Allah'dan yedi başka yer, başka gök iste!

Yüz zaman ve yüz mekân daha iste²⁵.

İkbal'i en çok üzen şey, Doğu dünyasında İslâmın yanlış anlaşılması ve yorumlanmasıydı. Son derece dinamik bir yapıya sahip olan İslâmın, birçoklarının elinde miskinliğe âlet olmasıydı. Özellikle kadim Yunan felsefesi ve İran menşe'li bir takım inanışlar, daha birçok faktörlerle (yoksulluk, siyâsî despotluk v.s.) elele vererek İslâmın aydınlık yüzünü karartmıştır. Sözceliği, kendilerini sûfî sanan birçokları, İslâmın ve müslümanın uyanışını, "benliğin tasdikinde" (*isbât-ı hodi*) değil, "benliğin inkârında" (*nefy-i hodi*) aramışlardır. Bu anlayış, *Benliğin Sırları*'nda çok şiddetli bir eleştiriye muhatap olmuştur. Yayınlandığı zaman büyük bir fırtına koparan bu eser, temel realite olan benliğin nasıl ve hangi yollarla güçlendirileceği konusunu ele alır. Ana İslâmî geleneği takip eden İkbal, tıpkı Gazâlî, Rumî, Sirhindî ve Cîlî gibi, basamak basamak yükselmeye çıkan ve sonunda "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanan" inanan insanın rûhânî macerasını dile getirir. Daha sonra Nietzsche hakkında kaleme aldığı bir yazısında İkbal, *Benliğin Sırları*'nda anlatılan rûhânî yücelişin üç basamağa ayrıldığını söyler²⁶:

a. İtâat basamağı: İlâhî Kanun'a tam teslimiyet.

b. Nefsin zaptı.

c. Niyâbet-i ilâhiyye: İnsanın yeryüzünde "Allah'ın halifesi" olduğu gerçeğini idrak etmesi.

İşte mü'min bu merhalelerden geçerek benliğini güçlendiren insandır:

Mademki âlemin hayatı benlik kudretindedir,

O halde o ne kadar metin ve muhkem olursa, hayatta o derece metin olur.

24 A.E., Beyt, 1815-1818.

25 A.E. Beyt, 242.

26 *Thoughts and Reflections*, s. 238 vd.

Dağ benlikten vazgeçti mi sahra olur²⁷.
 Aynı nokta *Câvidnâme*'de şu mısralarla dile getirilir²⁸:
 Yaşamak her an bir inkişâbdır;
 Çünkü bu bir âlem aramaktır.
 Ben'i bulmamak varolmamak demektir.
 Hayat sıdk-ı vefâdır, hayat neşvünemâdır,
 Koş ezelden ebede, hayat mülk-ü Hüdâdır.

Tıpkı Descartes gibi, İktbal de benlik şuurunun doğrudan doğruya sezgiyle kavrandığını söyler. Benliğin gelişmesinde düşünce kadar faaliyet de önemlidir. "Benliğin nihâi gayesi, bir şeyi görmek değil, bir şey olmaktır. Ben'deki bu bir şey olma çabasıdır ki, onu daha derin olan bir "ben-im" şuuruna iletir. Bu şuur Descartes'in *cogito* (düşünüyorum) sunda değil, Kant'ın "yapabilirim"inde aranmalıdır. Nihâi faaliyet zihni bir faaliyet olmayıp ben'in bütün varlığını saran hayatî bir faaliyetidir. Dünyada olup bitenler üzerinde oturup düşünmek yetmez. Dünya sadece kavramlar aracılığıyla görülen, tanınan bir varlık alanı değil, sürekli faaliyetle tekrar tekrar inşa edilecek bir imtihan alanıdır²⁹.

İktbal'e göre, benliğin bütün imkân ve kabiliyetlerini idrak etmek, "ikinci defa doğmak"tır. Ağlamakla başlayan birinci doğum, insanın kendi elinde olmayan mecburi bir doğumdur. Oysa ikinci doğum, ihtiyarîdir, irâdîdir. Bu varoluşta sessizlik ve sükûnet içinde seyre ve temaşaya dalmak yok, "cihetlere taşmak" vardır. Bu ikinci doğumda vücut daha hafif, can daha seyyar, gönül daha basir ve muteyakkız olur³⁰.

İktbal'in inanmış insanı, dünya işlerini son derece ciddiye alır. İbâdeti bahane ederek dünyevî faaliyeti bir yana itmek isteyenleri şiddetle eleştirir. *Darb-i Kelim* (Cebra'il'in Kanadı) adlı manzum eserinde "Kölelerin Namazı" başlığını taşıyan çok dikkat çekici bir şüri vardır. 1935 yılında Türk Kızılay Heyeti Lahor'u ziyaret eder. Delegeler hep birlikte namaz kılmak için camiye giderler. İmam namazı uzattıkça uzatır. Namazdan sonra Türk Delegasyonun başkanı namazın niçin o kadar uzatıldığını İktbal'e sorar., Şâirin cevabı şöyle olur:

²⁷ *Esrar ve Rumuz (Esrar-ı Hodî ve Rumuz-u Bihodî)* Çev. A.N. Tarlan, İstanbul, 1958, 1. Kısım, s. 30.

²⁸ *Câvidnâme*, Beyt, 1718, 1495 ve 226.

²⁹ R, s. 198. Krş. *Câvidnâme*, Beyt, 134.

³⁰ *Câvidnâme*, Beyt, 144, 145, 146 ve 221.

İman mücahidi Türk, namazdan sonra bana sordu:
 İmamlarınız ibadette niçin bu kadar ağır?
 Hür iman bekçisi, kölenin namazına akıl erdirememişti.
 Hür insanların yapacakları daha bir sürü iş vardır,
 İbadetten uzak köle ne yapacaktı?

İkbal'e göre, özellikle Hint-alt kıtasının insanı, eski yılların masalları arasında kaybolmuş ve kendisini, şikâyet etmek zevkinden bile mahrum bırakmıştır.

Şüphesiz, İkbal'in düşünceden ziyade aksiyona ağırlık vermesi, bir takım tarihî ve sosyolojik sebeplere dayanmaktadır. Mütefekkirimizin yakın dostu ve çağımızın sayılı filozoflarından biri olan, McTaggart'ın da işaret ettiği gibi, faaliyete ağırlık vermek, İkbal'in içinde yaşadığı toplumun o günkü ihtiyaçlarından kaynaklanıyor. *Benliğin Sırları*'nı İngilizce tercümesinden okuyan McTaggart, bir mektubunda İkbal'e şöyle yazıyor: Ben'lerin nihâi gayesini sonsuzlukta aramak gerekir. Faaliyette değil, aşkta aramak icabeder. Aramızdaki önemli fark, ülkelerimizin içinde buldukları durumdan doğuyor. Siz, haklı olarak, Hindistan'ın haddinden fazla teemmül ve tefekküre daldığından yakınmaktasınız. Fakat eminim ki, İngiltere -hatta bütün Batı dünyası- teemmüle yeteri kadar önem vermemektedir³¹.

İkbal, başta *Benliğin Sırları* olmak üzere³², çeşitli yazılarında benliği güçlendiren şeyleri şu şekilde sıralandırır:

a. Aşk: Aşk olmadan ben, kendi imkân ve kabiliyetlerini asla gerçekleştiremez. Ben, aşk sayesinde başka benlere açılır, böylece toplum hayatı kurulur. Mevlânâ'nın sadık bir öğrencisi olan İkbal, hayat hamlesinin aşk sayesinde cansızlar âleminden, bitkiler âlemine, oradan da hayvanlar âlemine sıçradığına inanır. Aşktan dolayıdır ki insan, biyolojik seviyesinin üstüne çıkarak kendi gücü nisbetinde ilâhî sıfatlarla mücehhez bir varlık haline gelir. İkbal, bir şiirinde şöyle der:

İnsan bir avuç topraktan nasıl gelişir?

Gönülde yer alan arzu ile³³.

Mü'minin aşkının ilk hedefi, gerçek İnsan-ı Kâmil olan Muhammed Mustafa'dır:

31 *Thoughts and Reflections*, s. 118-9.

32 Bkz. s. 33 vd. *Rumuz-u Bihodî*, s. 15 vd.

33 *Câvidnâme*, Beyt, 1690.

Sevmeyi öğren, kendine ma'sûk ara,
Elindeki bir avuç toprağı altına çevir de
İnsan-Kâmil'in eşiğine yüz sür.

İkbal'in insan felsefesinde aşk ile akıl karşı karşıya gelmez. Ne aşksız ilim, ne de ilimsiz aşk insanı kurtuluşa götürür:

Aşktan, nasibini almamış ilim, fikirler
tiyatrosundan başka bir şey değildir.

öyle ise, ey mü'min:

Kalk, başka bir âlemin resmini yap.
Aşkı akıl ile karıştır.
Kalb ateşi bulunmayan ilme şer diyebilirsin,
Onun mumu tamamen karanlıktır.
Tecellî olmadan hayat derttir.
Akıl mecburiyet, din mecburiyettir³⁴.

İnsanı "dışarı"dan "içeri"ye, "cilve"den "halvet"e getiren aşktır. Aşk, diyor İkbal, "yulaf ekmeğiyle Hayber'i fethettirir." Darbeye hacet kalmadan Nemrud'un kafasını kırar, savaşmadan Firavun'un ordusunu mağlub eder³⁵.

Benlik felsefesinde aşk, pasiflik olarak görülmez. O, aktif ve yaratıcı bir kuvvettir. Bu konuda İkbal, daha önce adından söz ettiğimiz McTaggart'tan ayrılır. Öyle görünüyor ki, İngiliz filozofu, aşkı bir sükûnet hali olarak görmektedir³⁶.

b. *Fakirlik (fakr)*: Fakr, geniş anlamda, dünyanın sunduğu nimetlere bağlanıp kalmamak, dünya hayatını yegane gaye olarak görmemektir. İslâmî anlayışı takip eden İkbal, dünyayı kendi başına değerli görmeği şirk sayar. İnsan, dünya-perestlikten kurtulup, fakr mertebesine ulaşmadığı sürece "cihetleri hakimiyeti altına" alamaz, köle ruh-luluktan kurtulup Mevlâ'nın sıfatlarıyla sıfatlanamaz. Bu anlamda fakr, Bâl-ı Cibril'in deyiimiyle, "reislerin reisi, sultanların sultanıdır"³⁷.

c. *Yiğitlik (Cesaret)*: Cesaret olmadan maddî ve manevî alanda hiç bir şey başarmak mümkün değildir. Cesaret, bir takım tehlikeleri göze

34 A.E., Beyt, 38, 558.

35 A.E., Beyt, 1550 vd.

36 "McTaggart's Philosophy", *Thoughts and Reflections*, s. 124-5.

37 Bkz. *Câvidnâme*, Beyt, 230, 652.

almaktan ibaret değildir. Zor ve sıkıntılı anlarda benliği dağıtmamak, "Allah'ın rahmetinden ümidi kesmemektedir".

ç. *Hoşgörü*: Hoşgörülü olmak, İslâmın tevhîd anlayışının bir gereğidir. Kendi benliğinin şuuruna eren her insan, başka benlerin haklarına saygı duyar, gönül kapısını onlara da açar. Başka benlere ulaşmak, toplum hayatı kurmak için aşk nasıl zaruri ise, hoşgörü de aynı şekilde zaruridir. Aslında ikincisi birincinin ürünüdür.

d. *Helâl Kazanç (Kesb-i Helâl)*: İktal, bu sözle sadece meşru yolla kazanılmış serveti anlatmak istemez. Ona göre, maddî ve fikrî her türlü çabada insanın kendi emeğinin mahsulü olmayan şeylerin birçoğu, helâl kazancın dışında kahr³⁸.

İktal, benliğin güç kazanması için İslâmın şartlarının titizlikle yerine getirilmesini ister. Sözgelisi, Allah'a İmân, her türlü korkuyu silip süpürür. Namaz bütün kötülüklerin, dolayısıyla günahın bağrına saplanan bir mızrak gibidir. Namaz vakitlerinin düzenlenişinde büyük hikmetler vardır. Mü'min günde beş defa hayatın ve hürriyetin kaynağı ile yakın bir münasebet içine girer. Beş vakit namaz sayesinde ben, dünya meşguliyetinin mekânizminden kurtulur, hürriyete doğru yol alır³⁹. Oruç, en büyük nefis terbiyesidir. Zekât, eşitlik ve kardeşlik duygusunu geliştirerek insanı dünya malına esir olmaktan kurtarır. Hac, insanın evrenselliğini dile getirir. Irk, mevki v.s. farkının nihâi noktada hiçbir anlam ifade etmediğini hatırlatır.

İktal, benliği zayıf düşüren şeyleri ise, şöylece sıralar:

a. *Korku*: Kötülüklerin birçoğunun kaynağı korkudur. Korkaklıktan dolayıdır ki, birçok insan, imkân ve kabiliyetlerini gerçekleştirmek imkânından mahrum kalırlar. O, sadece uyuşukluğun, gerçeklerden kaçışın, faaliyetten uzak durmanın değil, başkalarını taciz etmenin, sözcücesaret gösterilerinin ve istibdadın da sebebidir. Ayrıca, her türlü putperestliğin, insana veya başka şeylere tapınmanın temelinde yatan da yine korkudur. O,

Hayat kervanını soyan büyük silâhtır⁴⁰.

...

Eğer Hakk'ı tanıyorsan gamdan kurtul,

38 *Benliğin Sırları*, s. 36 ve 46.

39 *R*, s. 109.

40 *Rumuz-u Bihodî*, s. 15.

O az bu çok endişesinden kurtul,
Unutma, korku ölüm ülkesinden gelen bir casustur⁴¹.

...

Korku ümitsizlik doğurur; ümidi bırakmaksa ebedî bir ölümdür⁴².

b. *Kölelik*: Bu, benliğin gelişmesini önleyen en büyük felâketlerden biridir. Kölelik, benliği yıkar ve Tanrının "halifesi"ni mal seviyesine indirir. Müesseseseleşmiş kölelik bir yana, siyâsî ve iktisadî baskılar bile benliğin gelişmesini geniş ölçüde engeller:

Köle, sabah ve akşamın tuzacağına düşmüş bir kuştur.

Uçmak lezzeti ona haram olmuştur.

...

Köle için günler bir zincirden başka bir şey değildir,
(Onun) dudağında daima kader kelimesi dolaşır⁴³.

c. *Dilenme (Su'âl)*: İkbâl, bu kelimeyle sadece el açıp dilenmeyi değil, başkalarının emek ve göz nuruna yönelen her türlü arzu ve faaliyeti anlatmak ister. Ona göre, başkalarının maddî veya fikri ürünlerini alıp hazıra konan kimse, dilencidir. Mevki ve rütbe peşinde koşan, bunlar için başkalarına boyun eğen insan, dilepçidir:

Daha ne kadar rütbe ve mansıp dileneceksin?

Çocuklar gibi sopadan ata bineceksin?

Ömer gibi deveden kendin in de,

Başkasına minnet etme.

...

Yücelere gözünü diken bir yaradılışı,

Başkalarının lutfu ihsanı alçaltır⁴⁴.

ç. *Soysopla Övünme*: İslâm, soysopla övünmeği tevhid inancına aykırı sayar. İkbâl, bu konuda şöyle der:

Aşk canda soysop bedendedir,

Aşk bağı soysop bağından kuvvetlidir.

Âşık isen nesep düşüncesinden geçmen lâzımdır.

41 A.E., s. 14

42 Câvidnâme, Beyt, 762.

43 Benliğin Sırları, s. 64. Krş. Câvidnâme, Beyt, 1462.

44 Rumuz-u Bihodî, s. 14.

Şu İranlıdır, bu Araptır dememen lâzımdır⁴⁵.

Biz İranlı, Çinli, Hicazlıyız,

Fakat aynı neşeli sabahın çiğ danesiyiz

Mekke sâkisi (Peygamber) nesep, aile imtiyazlarını kaldırdı,

O'nun ateşi bu çörçöpü yok etti⁴⁶.

Soysopla övünme, ırkçılığın da kaynaklarından biridir. İkbâl, mensubiyet duygusu anlamında milliyetçilik réalitesini kabul eder. Bu duygu, birlik ve beraberliğin oluşmasında önemli bir fonksiyon icra eder.

Mensubiyet duygusu kadar üzerinde yaşanan coğrafya parçasına bağlılık, yani vatan sevgisi de ferdî ve millî benliğin gelişmesinde önemli bir vazife görür. İkbâl'e göre vatanına ihanet edenleri cehennem bile kabul etmek istemez. Meselâ, İngilizler lehine çalışan Bengal'li Cafer ile Dekan'lı Sadık, insanlığın ayıbı, dinin ayıbı, vatanın ayıbı olmuşlardır⁴⁷.

Soysop duygusuna bağlı olarak ortaya çıkan gurur ve kibir yüzünden birçok iyi şeyler görülememiş, birçok faaliyetler tam ve doğru olarak değerlendirilememiştir. Sözgelisi, İslâmın baş düşmanı Ebû Cehil, dinin getirdiği kardeşlik duygusunu bir türlü içine sindirememiştir. İkbâl, onu şöyle konuşurur:

O, hür Arapların kadrini bilmemiş, şişman Habeşilerle birleşmiştir.

...

Bu eşitlik, bu kardeşlik acemî bir şeydir,

Ben iyice biliyorum ki, Selmân bir mezdekidir.

Abdullah'ın oğlu onun iğvasına uğramış,

Arapları karma karışık bir hâle getirmiştir⁴⁸.

İkbâl, renk, ırk v.s. ayırımına dayanan duygu ve düşüncelere karşı olduğu kadar cinsiyet ayırımına bağlı yanlış ve sakat düşüncelere de karşı olmuştur. Sözgelisi, kadını hor görmeyi, yine bir "Ebû Cehil huyu" (Câhiliye devri âdeti) olarak görmüştür:

Erkek ve kadın birbirine bağlıdırlar,

Hasret (karı-koca arasındaki hakiki muhabbet) bu kâinata sûret verir.

45 A.E., s. 56.

46 Benliğin Sırları, s. 34.

47 Câvidnâme, Beyt, 1285.

48 A.E. Beyt, 468-472.

Kadın hayat ateşini muhafaza eder,
Onun fıtratı hayatın esrarının levhasıdır.

...

Onun cevheri, topraktan insan yapar.

...

Yüceliğimiz onun yüksekliğindedir,
Biz büsbütün onun nakşettiği nakışlarız⁴⁹.

İkbal, benliği geliştiren ve yücelten bütün tedbirlerin İslâm tarafından alındığını söyler. Kur'anın ruhuna sıkı sıkıya bağlı ilk müslümanların hayatlarına bakacak olursak, korkunun, el açmanın, köle ruh-luluğun, soysopla övünmenin izine rastlamayız. Pekâlâ, nasıl oldu da müslüman insan, Kur'anın faaliyetçi ruhundan uzak kaldı? Şüphe yokki, bunun sebepleri muhtelifdir. Bunlar arasında başta gelenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Yunan Felsefesi: Yunan felsefesinin İslâm filozoflarının görüşleri üzerindeki etkilerine çok kısa olarak yukarıda temas etmiştik. İkbal, *Dinî Tefekkürün Yeniden Kuruluşu*'nda şöyle der: "Yunan felsefesinin İslâm tarihinde kültürel bir güç olduğunu hepimiz biliriz. Fakat Kur'an ve Yunan düşüncesinden aldığı ilhamlarla gelişen çeşitli teolojik akımlar dikkatlice incelendiğinde dikkat çekici şu gerçek ortaya çıkar: Her ne kadar Yunan felsefesi İslam düşünürlerinin görüşlerine bir genişlik getirmişse de, genellikle onların Kur'an hakkındaki görüşlerini karartmıştır"⁵⁰. Başka bir deyişle, İkbal'e göre, klasik filozoflarımız, Kur'anın dünya-görüşü ile eski Yunan filozoflarının görüşleri arasında ciddi bazı farkların bulunduğunu gözden kaçırmış ve sentezci tutumlarında aşırılığa gitmişlerdir. Sözgelisi, Kur'anın insan anlayışıyla Platon'un anlayışı, daha önce işaret edildiği gibi, aynı değildir. Platon'un insanın ayakları yerde değildir. Onun insanında ruh-beden bütünlüğü yoktur. Oysa Kur'anın anlayışı gerçekcidir.

Başka bir örnek: Kur'ana göre tabiatla olup biten her şeyle meşgul olmak, ibadettir. Bir sinek üzerinde düşünmede bile sayısız hikmetler görür Kur'an. O, arıyı bile ilhama lâyık bir varlık olarak takdim eder. Yunan felsefesinin en büyük temsilcilerinden biri olan Sokrates ise, insandan gayri varlıklar üzerinde durmayı hikmete muvafık saymaz:

49 A.E., Beyt, 595-600.

50 R, s. 3.

Büyük İslâm filozofları insanın nihâî tarifinde bedene yer vermezken (meselâ, bir İbn Rüşd, diyor İkbâl, ruhun ferdi ölümsüzlüğünü inkâr ederken) Kur'anın değil, Yunan felsefesinin etkisi altında konuşmaktaydılar⁵¹. İkbâl, Farabi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd'ün eserlerinde geliştirilen insan anlayışını yeterince canlı ve cevval bulmaz. Bu eserlerde âleme tecrübî nazarlarla bakarak faaliyete koyulan insan değil, teemmülü esas alan insan ön plandadır. İkbâl, *Peyam-ı Meşrik*'de şöyle der:

Bir gece kütüphanemde bir güvenin pervaneyeye şöyle dediğini duydum:

“İbn Sinâ'nın kitaplarının içine yerleştim. Fârâbî'nin birçok eserlerini gördüm.

Bu hayatın felsefesini bir türlü anlayamadım. Bir güneşim yok ki, günlerimi aydınlatsın. Çok bedbahtım.”

Yarı yanmış pervanenin şu güzel ve ince cevabını hiçbir kitapta bulamazsın:

Dedi ki, “Çırpınıştır hayatı daha canlı yapan,

Çırpınıştır hayatı kanatlandırır⁵².

Tıpkı Mevlânâ Celâleddin Rûmî gibi, İkbâl de Yunan felsefesinin etkisinde kalan İslâm filozoflarını “soğuk akılcılık”ın mümessilleri olarak görür:

İbn Sinâ, kalbi de reçeteye sokar,

Kan alır ve uyuşturucu haplar verir⁵³.

İkbâl'in Yunan felsefesine hücumu, Platon'a yönelttiği eleştiride zirveye ulaşır:

Eski rahip, hakîm Eflâtun, eski koyunlar gürhundandır.

Onun atı felsefe karanlığı içinde kaybolmuş, varlık dağında tırnağını düşürmüştür.

Hissedilmeyenin o kadar büyüüne kapılmıştır ki, eline, gözüne, kulağına zerre kadar kıymet vermemiştir.

Dedi ki, “hayatın sırrı ölmektir. Mumun yüzlerce cilve göstermesi donmuş olmasındandır”.

....

51 R, s. 3-4.

52 S. 59-60.

53 *Câvidnâme*, Beyt, 1362.

Eflâtun'un fikri, ziyana faide dedi, onun felsefesi vara yok dedi⁵⁴.

Bu ifadeleri felsefî terminoloji içinde dile getirecek olursak, İkbâl'in eleştirisini şu şekilde özetleyebiliriz: Platon'un ideal insanı, çevresinde olup bitenlerden pek etkilenmeyen, kendi mutluluk adasında sükûnete dalmış olan, tecrübî bilgiye, dolayısıyla bilgi vasıtalarına kıymet atfetmeyen bir insandır. Ve bu insan, İkbâl'in nazarında Kur'anın insanı değildir.

Bilindiği gibi, Yunan felsefesinin etkisi sâdece "İslâm Felsefesi" diye adlandırdığımız alanla sınırlı kalmaz. Aristoteles'in mantık ve metafizik alanlarındaki görüşlerinin büyük bir kısmı, İslâm kelâmı üzerinde de etkili olmuştur. Hatta bu etkinin tefsir sahasına kadar uzandığı görülmektedir. İkbâl'in büyük kelâmcı-müfessir Râzi ile ilgili şu sözleri oldukça dikkat çekicidir:

Râzi'nin sürmesini gözden yıkadıktan sonra
Milletlerin Kitap'ta (Kur'anda) gizli olan mukadderatını gördüm⁵⁵.

İkbâl'e göre Eş'arî'nin yolunda gidenlerin çoğu, kendi görüşlerini Yunan felsefesinin silâhlarıyla savunmaya çalıştılar. Hele Mutezile, neredeyse, dini bir kavramlar sistemi şeklinde görmeye kadar gitti⁵⁶. Akılcı kelâm, gün geçtikçe, "havf ile recâ arasında" bulunan müslümana fazla bir şey veremez oldu. Onun sebep olduğu boşluğu bu sefer felsefî bir niteliğe bürünen tasavvuf doldurdu. Bu sonuncusu da dinî duygunun hakkını veriyorum derken aklı büsbütün ihmal etti. İkbâl, bu gelişmeye de karşıdır. Çünkü ona göre "dinî tecrübe esasında kognitif özelliği olan bir duygu hâlidir"⁵⁷. Dini bu halden ibaret sayma da, onun ihmalî de İslâmın aleyhine olmuştur. Hâlis bir din hayatında bulunması zaruri olan denge, İslâm sözkonusu olduğunda, yaban bir çok etkiler yüzünden bozulmuştur. Bu bozulmanın zararını İslâm âlemi hâlâ bütün şiddeti ile çekmektedir.

Muhammed İkbâl, eski İran inanışlarının müslümanlar üzerindeki etkisinin daha tahrip edici olduğuna inanır. O inanışları ve onlara dayalı bir hayat felsefesini İslâma sokan birçok İran menşe'li şâir, "varlığın birliği" fikriyle sarhoş olarak dinin iyimser, canlı ve hamleci ruhunun hızını öldürmüştür. Sözgeleşi, İslâm kötülükle mücadeleyi emr ederken yoksulluğa, sömürünün her türüne karşı savaş ilân ederken onlar kendi

54 *Benliğin Surları*, s. 40.

55 *Câvidnâme*, Beyt, 346.

56 *R*, s. 4. Ayrıca bkz. s. 128.

57 *R*, s. 26-7.

hayal dünyalarının huzurunu bozmak istememişlerdir. İran kaynaklı etkilerle Yunan menşeli olanlar elele verince İslâmın nurlu zühd ve takva yolunu bir sürü meczûb işgal etmiştir⁵⁸. İktbal, bu sarhoşluğun artmasına ön ayak olan İran asıllı iki büyük şâiri – Fahrüddin İrakî ve Hâfız'ı – şöyle eleştirir:

Eğer müslüman olarak yaşamak istiyorsan, bu ancak Kur'anın ahkâmına uyanla mümkün olur.

Yün hırka giymiş derviş... şiir söyleyenin nağmelerinden sarhoş derviş, Gönünde İrakî'nini söylediği şiirin ateşi ile yanan dervişin meclisi, Kur'an ahkâmına taban tabana zıttır.

O, başına şeyhlik fikrini tâc, altına hasırı taht yapmış,

"Fakr-ı manevî" adı altında tekke ve dergahları haraca kesmiştir⁵⁹.

Hâfız hakkında da şöyle yazar:

Meyci Hâfız'a dikkat et, onun bardağı ölümün zehiriyle dolu.

...

Onun cemaatında dindarın yeri yoktur, onun bardağı diriler için değildir.

Hâfız'ın cemaatından uzak dur; aman hâ, koyuna çok dikkat et⁶⁰.

İktbal, hayata bağlı mücadeleci hakikî sûfilerle "Platoncu sarhoşları", faaliyeti bir yana bırakmış "koyunları" birbirinden ayırır. Her mutteki sûfi gibi, İktbal de nefis mürakabesine dalmayı, "içi arındırma"yı, benliği bulmanın vazgeçilmez şartı sayar. Ona göre arınmış bu iç âlem, mutlaka dışa yansımalıdır. Dinî hayatın en yüksek derecesini yaşayan Muhammed Mustafâ'nın sünneti bunu emr eder. Bilindiği gibi, O yüce insan, mi'râc ile şereflendirilmesine rağmen dünyaya sırt çevirmedi. Öyle ise Sûfi Abd'ul-Kuddûs'un "eğer ben aynı noktaya erişseydim, bir daha geri dönmezdim" demesi doğru değildir. İktbal'in nazarında "halvet bir başlangıçtır. cilvet ise son"⁶¹ Nitekim:

58 Atta Allah, *Iqbal Nama*, Lahore, 1951, I. s. 34.

59 *Rumuz-u Bihodî*, s. 33.

60 İktbal, *Rakht-ı Sefer*, s. 117-9. Bu referansı Hafeez Malik'in yayınladığı *Iqbal* (Colombia U.P. 1971, s. 294) adlı esere borçluyum. *Benliğin Sırları* 1915'de ilk defa yayımlandığı zaman bu mısralar Hint altkatasında yaşayan sûfi şairlerin çoğunu üzüntüye çark etmişti. İktbal, kitabın daha sonraki neşrinde bu mısraları çıkardı, fakat fikrini değiştirmede. Geniş bilgi için bkz. *Thoughts and Reflections*, s. 80 vd.

61 *Câvidnâme*, Beyt, 428 ve beytle ilgili açıklama.

Mustafâ da Hira'da halveti seçti,
Görüşmedi kimseyle bir müddet.
Tasvirimiz onun kalbine döküldü,
Ve O'nun halvetinden bir millet çıktı⁶².

İkbal, *Câvidnâme*'de Hallâcı şöyle konuşturur:

Soru: "Dokuz feleğin Tanrısının müşahedesi nedir?"
Hallâc: "Bu, evvelâ Allah'ın resmini cana atmak,
Sonra da onu dünyaya atmak demektir.
Canın tasviri dünyada tamam olunca,
Hakkın müşâhedesi halkın müşâhedesi olur⁶³."

İkbal'in bütün bu söylediklerinde bir hakikat payının olduğu inkârı mümkün olmayan bir gerçektir. Ne var ki onların *her* noktada ilmi tesbitlere dayandığını söylemek de kolay görünmemektedir. Sözgelisi, İbn Sinâ'nın özellikle tıp alanında müşahedeye büyük önem verdiğini hepimiz biliyoruz. Bu bakımdan hiç değilse, en azından burada, onun Kur'anın endüktif ruhuna sâdık kaldığını söylememiz mümkündür. Gerçi İkbal, klasik İslam kültürünü eleştirirken düşünürleri birer birer ele almaktan çok genel fikir akımlarını dikkate alıyor. Mes'eleye bu açıdan bakıldığında, Meşşâi felsefe akımının, Kur'anın endüktif yaklaşımından epeyce uzaklaştığını söylemek isâbetsiz olmasa gerektir.

Buraya kadar İkbal'in felsefesinde beni'in anlam ve önemi üzerinde durduk. Konunun bütünlük arzetmesi için ben'in *nihâî* durumunu da kısaca ele almamız gerekmektedir. İkbal, ruhun ölümsüzlüğü konusunu *Dinî Tefekkürün Yeniden Kuruluşu*'nun IV. bölümünde (s. 111 vd.) işler. Ona göre, günümüzde maddeciliğin güç kazanmasına rağmen, hiç bir çağ, içinde yaşadığımız çağ kadar ölümsüzlük problemi ile ilgilenmemiştir. Söz konusu probleme birkaç açıdan bakmak mümkündür:

a. Metafizik açıdan konuyu ele alan filozofların başında İbn Rüşd gelir. Gerçi bu tanınmış İslâm düşünürü elle tutulur sonuçlara ulaşamadı. O, akıl, esas itibariyle tek, evrensel ve ezeli olduğuna inandı. Tek tek insanlarda tezahür eden akıl, tam anlamıyla reel sayılmaz. Akıl, ferdiyeti aşar. Dolayısıyla onun ölümsüzlüğü, ferdi beka anlamına gelmez. İkbal'in kanaatine göre böyle bir görüş, Kur'anın görüşü ile uyuşmaz. Kur'an, insanlardan sözederken "onların hepsi Kıyâmet Günü Allah'a tek olarak gelecektir" buyurur. (Meryem, 95) İnsan ,diyor İkbâl, gelişme süre-

62 A.E., 606-607.

63 A.E., Beyt, 1190-1192.

cinin hiçbir safhasında ferdiyetini yitirmez. Sonsuz Olan'la karşılaştığında da durum aynıdır. Bazı vahdet-i vücûdular bunun aksini öne sürmekle hata etmişlerdir. İkbâl'in nazarında ideal insan, Hz. Muhammed'dir. Kur'anın deyimiyle, "andolsun ki, Muhammed'in gözü orada ne kaydı ve ne de onu aştı" (Necm, 17) Demek ki, İslâm'da asl olan ferdiyetini koruyan ve sarsılmayan bir benliktir.

b. Ahlâkî nokta: Bu konu üzerinde en çok duran filozof, Kant olmuştur. Bilindiği gibi, Kant, en yüksek iyinin gerçekleşmesi, yani faziletle mutluluğun birleşmesi için ruhun ölümsüzlüğüne inanmanın şart olduğuna inanıyordu. İkbâl'e göre, madem ki bu birleşme bir noktada gerçekleşecektir; sonsuzluk niçin gerekli olsun? Kant felsefesinde bu sorunun cevabını bulamamaktayız⁶⁴.

c. Sürekli ortaya çıkış: Bu görüşü Batı felsefesinde özellikle Nietzsche savunmuştur. Ölüm, Nietzsche'ye göre, enerjinin tükenmesine yol açmaz. Ölüm olayı, enerji merkezlerinin çeşitli terkipler sonucu meydana gelen birliğin bir süre sonra tekrar ortaya çıkmak üzere bozulduğu anlamına gelir. İşte Ebedî Dönüş denen doktrin budur. Burada tekrar tekrar gelecek olan kimdir? "Ne benim, ne de sen" diyor İkbâl. Bir başka ben'dir bu gelen. Böyle bir ölümsüzlük fikrine nasıl tahammül edilir? Bize teselli veren tek şey, olsa olsa, bizdeki enerji merkezlerinin, Üstün İnsan'ın doğuşunda bir faktör olması ümididir. Fakat Üstün İnsan ilk defa ortaya çıkacak değil ki. O, daha önce tekrar tekrar ortaya çıktı. Yani ortada yeni bir şey yoktur. Böyle bir fikir, ben'i asla güçlendirmez, diyor İkbâl. Tam tersine tahrir eder.

İkbâl'e göre, olgunlaşması yüzyılları bulan insan dediğimiz varlığın işe yaramayan bir nesne gibi bir yana atılması elbette düşünülemez. İnsan devamlı gelişen bir ben olduğu için kâinata mânâ katan bir varlıktır. Kur'an'da şöyle buyrulur: "Nefse (kişiye) ve onu dengeleyene (şekillendirene), sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene andolsun ki, onu (nefsi) geliştiren (arındıran) saadete ermiştir. Ve onun dengesini bozan (onu kötülöklere gömen) de ziyana uğramıştır". (91, 7-9) Bu âyette geçen "zekkâhâ" sözünü İkbâl, "gelişmek", "büyüme" olarak tercüme ediyor. Daha önce işâret edildiği gibi, nefis, ancak işle, faaliyetle gelişir. Zaten hayatın anlamı, Kur'anın deyimiyle, "kimin amelce daha iyi olduğunu belirlemek"ten (Mulk, 2) başka nedir ki? Hayat, ben'in faaliyet alanıdır; ölüm ise onun sentetik faaliyetinin ilk de-

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Mehmet S. Aydın, *Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, 1. Bölüm (ankara, 1981)

nemesi. Ben'in dağılmasını da, istikbaldeki kariyerini de temin eden, faaliyetlidir. O halde ferdi ölümsüzlük, bize bir hak olarak verilmiş değildir. Onun *kazanılması* gerekir. İnsan ölümsüz olmaya adaydır. Şu andaki faaliyetlerimiz, fizikî çözülmeyi önleyecek derecede benliği güçlendirmişse, ölüm, Kur'anın deyimiyle, bir "geçiş" (*berzah*)tir. Öyle görünüyor ki, *berzah*, ben'in zaman ve mekân karşısındaki durumunda bir değişiklik husule getiriyor. Orada ben, *Realite*'yi daha bir tazelikte kavırıyor. Başka bir deyişle, bu geçiş hâli ben'i yeni durumlara hazırlıyor. Bu, belki de gelişmiş benler için fevkalâde bir değişme hâlidir. Aynı şey, daha az talihli olanlar için acı sonuçlar doğurabilir: Onların sonu gelebilir.

Acaba ben'in kaderinde bedeninin durumu ne olacak? Bu konuda birbirinden çok farklı görüşlerin bulunduğuna işaret eden İkbâl, İslâm bilginlerinin şu veya bu mânâda bir beden varlığına inandıklarını hatırlatıyor. Bunun sebebi, ben'in empirik bir zaman olmadan tasavvur edilemeyeşidir. 50. Surenin 3. ve 4. âyetlerine işaret eden İkbâl, şöyle devam eder: Kâinat öyle bir mahiyete sahiptir ki, şu andaki ferdiyetini kesin olarak belirleyen şeyin dağılmasından sonra bile, insânî faaliyetin nihâi tekâmülü için varlığı zaruri olan ferdiyetin bir başka yoldan devamını sağlamak imkânına sahiptir. Bu 'başka yol' nedir, kesin olarak bilmiyoruz. Kur'an'a göre, diriliş, "insanı kesin bir görüşe ulaştırır" (5, 21). Cennet ve cehennem, birer mahal değil, birer hâlettir. Bu konuda Kur'an'da yer alan ifadeler, derûnî bir hakikatın gözde canlandırılabilir şekilde tasvir edilmesidir. Kur'anın diliyle cehennem, Allah'ın yüreklerine çökecek olan tutuşturulmuş ateşidir. Yani insanın, kemâli kazanması gereken bir varlık olarak, kendi başarısızlığını çok acı bir şekilde idrak etmesidir. Cennet ise, helâk edici güçler karşısında kazanılan savaşın yarattığı sevinçtir. İslâm'da ebedî lânetlenme yoktur. Muhtelif âyetlerde cehennemle ilgili âyetlerde geçen "hulûd" kelimesi bir zaman kesimine işaret eder. Yani cehennem, intikamcı bir Allah'ın kulları için hazırladığı ebedî bir işkence yurdu değil, katılmış benleri Allah'ın rahmet meltemi karşısında hassas kılacak olan eğitici bir tecrübedir.

Görülüyor ki, İkbâl'in bu konu hakkındaki görüşleri, genellikle kabul edilen görüşten oldukça farklıdır. Ölümsüzlüğün kazanılması gerektiğine ilişkin görüşünde İkbâl'e en yakın düşünür, Fârâbî'dir. Bilindiği gibi, bu ünlü İslâm filozofu fâsık nefislerin azap, fâdil nefislerin ise, saadet içinde olacaklarını öne sürmekte, gelişmemiş nefisleri ise ölümsüzlüğe lâyk görmemekteydi⁶⁵.

65 Bkz. Mehmet S. Aydın, "Some Misunderstanding Concerning al-Farabi's Idea of Immortality", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*,

İkbal, ferdî benlikte gördüğü özelliklerin büyük bir kısmını, İslâm toplumunda da görür. Ona göre, milli benlik de doğar, gelişir ve devamlılığını gayret ve faaliyet sayesinde kazanır. İktal'in insan anlayışının devamı durumunda olan ictimai ve siyâsî felsefesini bir başka yazımızda ele alacağız.